

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915 -1922թթ.

Գ. Զոհրապ

Ս. Շահման

Ղ. Թղթաքիսի

Գ. Զարդարյան

Տ. Չյուլըրյան

Գ. Զոհրապ

Ս. Շահման

Ղ. Թղթաքիսի

Գ. Զարդարյան

Տ. Չյուլըրյան

Դեղինակ՝ ՀԱՅԿ ԴԱՎԱՐԱՆ

Խմբագիր՝ Լ.Ա. ԲԱՐՄԵՐԱՅԻՆ

Քարտեզով թվերով նշված են

1 Դարեվանց	7 Ալեքսանդրին	13 Կապան-Մալիս	19 Մերամար
2 Արևած	8 Ռայ	14 Ար. Գևորգ	20 Հոգմեն Վ.
3 Կարողիկոսարան	9 Ազագ	15 Ար. Միհրոն	21 Ար. Բարոյելիս
4 Այսէ	10 Ֆեռնուզ	16 Ար. Կարապետ	22 Սեծովիավամբ
5 Սանուրա	11 Ցարփուզ	17 Ար. Մարգերեղ	23 Կարաբյոս
6 Խալախէ	12 Ցաշկածագ	18 Նարեկա Վ.	

ՍԱՍՏԱՐ 1 : 3 500 000

35 0 35 70 105 140 175 կմ

Դաշկական վիլայեթներ

- 1 Տրավողնի
- 2 Արևած (Արևաստի)
- 3 Երզում (Կարին)
- 4 Խարբերդ
- 5 Դիարբերի
- 6 Բիրիսի (Բաղեց)
- 7 Վայ

Քարտեզագիր՝ Գ. Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

գ. Հովհաննես

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК
(Армянский филиал)

ГАЙК КАЗАРЯН

СЕВРСКИЙ
ДОГОВОР И
АРБИТРАЖНОЕ РЕШЕНИЕ
ВУДРО ВИЛЬСОНА
О РАЗГРАНИЧЕНИИ
ТЕРРИТОРИЙ МЕЖДУ
АРМЕНИЕЙ И
ТУРЦИЕЙ

ЕРЕВАН 2012

ՈՈՒՍԱՍՏԱԽԻ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
(Հայկական մասնաճյուղ)

ՀԱՅԿ ՊԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԵՎՈՒ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ
ՎՈՒԴՐՈ ՎԻԼԱՌՈՒԻ
ԻՐԱՎԱՐԱՐ ՎՃԻՌԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ԹՈՒՐՔԻԱ
ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

**СЕВРСКИЙ
ДОГОВОР 1920 ГОДА
И ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ
ОБЪЕДИНЕННОЙ И
НЕЗАВИСИМОЙ
АРМЕНИИ**

книга первая

**ՍԵՎՐԻ
1920 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ
ՄԻԱՅՅԱԼ ԱՆԿԱԽ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ**

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՏԴ 941 (479.25): 32.001
ԳՄԴ 63.3(23)+66.01
Ղ 158

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ պատմական գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ ՄԻՐԶԱՋԱՆԻ

Ղ 158 Սևրի 1920 թվականի պայմանագիրն ու միացյալ անկախ Հայաստանի հռչակումը: Հայկ Ղազարյան, գիրք առաջին, Եր. Եղիշ Պրիմտ, 2012, 732 էջ:

Ներկա մենագրությունը բաղկացած է Երկու գրքից և հանդիսանում է հեղինակի իիսունամյա անդադրում աշխատանքի արգասիքը: Դիվանագիտական բնույթի վավերագրերի, թվաշատ ժողովածուների, բազմալեզու հարուստ գրականության, պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների մեծաքանակ հուշերի ընձեռած լեռնակուտակ ու անժխտելի հետաքրքիր փաստերին կոթնած՝ հեղինակը շարադրել է 1914-1922 թթ. միջազգային հարաբերությունների, ապա այդ ֆոնի վրա ներկայացվող հայ ժողովրդին հուզող, բախսորոշ, բազում խնդիրների պատմությունը: Առանձնակի ուշադրության են արժանացել Սայքս-Պիկոյի, Փարիզ-Վերսալի, Սան Ռեմոյի և հատկապես Սևրի դաշնագրերը, այնտեղ ամփոփված այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են Հայկական խնդրին և մեծ Հայաստանի սահմանների որոշմանը: Իր տեսակի մեջ եզակի, նախադեպը չունեցող, բազմաբովանդակ ու ստվարածավալ սույն մենագրությունը ստեղծելիս նպատակ է հետապնդվել փաստական նյութ տրամադրել դիվանագիտական աշխարհի բարձրաստիճան այն պաշտոնյաներին, որոնք, գինվելով նման վավերագրերով, ելքուղի կգտնեն բարդ խնդիրներն առավել դյուրին լուծելու համար: Նրանք այսօրվա բուրքերից ու Թուրքիայից պետք է պահանջեն 325 հազ. քառ. կմ բռնակցված Հայաստան և 100 միլիարդ ԱՄՆ-ի դոլարի արժեքով բռնագավթած ազգային ունեցվածքը: Պահանջատիրությունն անխոցելի դարձնելու մտապահությամբ հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ ընթերցողին և դատական ատյանների ուշադրությանն ենք ներկայացնում վերոհիշյալ բոլոր դաշնագրերը, այն էլ աշխարհի հինգ լեզուներով, հատկապես՝ թուրքերենով:

231 666

ՀՏԴ 941 (479.25): 32.001
ԳՄԴ 63.3(23)+66.01

Երկու գրքին մեկ առաջարկանության նախօրյակին» սփյարաժամկանը

- 1 -

Ամփոփելով կես հարյուրամյակում մեր հավաքած լեռնակուպակ փաստերն ու վավերագրերը, 2001 թվականին, այսինքն՝ դեռևս Մեծ եղեռնի 90-ական դարելիցից շուրջ մեկ հնգամյակ առաջ, հրավարակեցինք «Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին» սփյարաժամկանը: Ինչպես որ սպասելի էր, աշխատությունն անմիջապես արժանացավ հայ ընթերցողի սևոռուն ուշադրությանը, ոչ միայն արագ սպառվեց, այլև առեց Հայրենիքին ու հատկապես սփյուռքահայ մտավորականներին մանուլով, թե նամակների միջոցով քաջալերել հեղինակիս, միաժամանակ իրենց սրտի խոսքն ասել ցեղասպանության երևույթի դատապարտման մասին:

Ոգեռված ընթերցողների ջերմ վերաբերմունքից, ոչ միայն անմիջապես վերահրավարակեցինք այդ մենագրությունը, այլև յեռնամուխ եղանք հայ ժողովրդի ցեղասպանության պարմությանը վերաբերող լայնակուպավ մի այնպիսի նոր աշխատության սրենդմանը, որը պետք է տարբերվեր մինչ այդ լույս վճառած դասենյակ ու դասենյակ մենագրություններից, լրացներ այն բացը, որը բաղարական կոնյունկուրայի պարմառով մեր ավագ ու դադարակոր ընկերները ժամանակին հմարավորություն չեն ունեցել ոչ զրելու և ոչ էլ հրավարակելու:

Մեծ եղեռնի 90-ամյա տարելիցին ընդառաջ ավարտեցինք «Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն օսմանյան կայսրությունում» երկիալուրյակը, որը, այդ գործի հետագա գրախոսների միաձայն վավերացմանք, իր գետակի մեջ եղակի էր թե՝ ընդգրկումով, թե՝ ամփոփած բազմալեզու, բազմալեռակ (մամուլ, գրականություն, հագլաւակներ՝ արիսի), նորահայր նյութերով և թե՝ կառուցման մերուարանությամբ:

Չարադրված էր ոչ միայն հայ ժողովրդի ապրած ողբերգության, այլև Արևմտյան Հայասպանի ու արևմտահայության պարմությունն ընդհանրապես՝ ժայռաբեր վերցնելով երկիրն օսմանյան բուրքերի կողմից զավթելու պահից, եղենելով քննականների ասպարակություններն արդեն Արևելյան Հայա-

դանում: Նպատակը մեկն էր, հատկապես օտար լեզվով ստեղծված ծովածավալ գրականության ընծեռած փաստերով, արխիվային կուսական նյութերով թուրք և եվրոպացի ընթերցողին, հազար ու մեկին լրացուցիչ, մեկ անգամ ևս ապացուցել, թե ցեղասպանությունը Հայոց կյանքում գագաթնակետն էր այն անտանելի սոցիալական շահագործման, ազգային ճնշումների, կրոնական խտրականության, որոնց ենթարկվել էր անպաշտպան արևմտահայությունը **վեց հարյուրամյակ անընդմեջ ու շարունակ:**

Առաջին եղրահանգումն այն էր, որ մահմեղապաշտ այդ ազգն ու իսլամական այդ տերությունն ի սկզբանե անհանդուրժողաբար էր վերաբերվել այլազգի, այլակրոն ու այլալեզու իր հպատակների նկատմամբ, «կրան կովի պես» քամել էր հյուրը վերջիններիս օրգանիզմից՝ վայելելով աշխատանքի պտուղները, միաժամանակ նրանց պահելով ստորացուցիչ կացության մեջ, անարգելով, վիրավորելով մեր ժողովրդի կրոնական ու ազգային զգացմունքները:

Ելնելով ժողովուրդների բարեկամուրյան պաշտպանուրյան մեր սրբազն սկզբունքներից, այդ բեզի գեսանկյունից հետագույնով վասպերը, չենք կարող չարձանագրել, որ տիրապետող ու հպատակ ազգերի միջև եղած հակասությունները, ավելի ճիշտ՝ հակամարտություններն ու քննամանքը, չէին սահմանափակվել միայն բուրք վերնախավի ու այլահավատ, թուրքահպատակ այլազգիների միջև։

Հայերի, հույնների, ասորինների, եղրինների նկատմամբ քննամաբար էր տրամադրված ողջ իսլամապաշտ ժողովուրդը (բացառությունները չնշին էին, փոքրաթիվ): Մահմեղականների ու քրիստոնյանների միջև քննամանքը զայիս էր դարերի խորքից և, դժբախտաբար, շարունակվում է մինչև այսօր (դրա վավերական վկայությունը բուրքական սահմանադրության 301-րդ հոդվածն է, Հրանդ Դիմքի դավադիր սպանությունը, *Օրիսն Փամբուրին և Պոլսի Հայոց Սեպուհ արքեախիկոպս Մուտքաֆյան պարիհարքին արված մահվան սպառնալիքները և այլն*):

Մեր մոլորակի վրա ապրող բոլոր ժողովուրդները բարեկամ են, բոլոր վերնախավերն են, որ քննամանք են սերմանում նրանց միջև։ Այս բացարձակ ճշմարտությունը Թուրքիայում չի կիրառվում, բուրքերին չի վերաբերվում։ Հայաստանի նկատմամբ անթաքույց քննամի են և՝ Թուրքիան, և՝ Աղրբեջանը, հայ ժողովրդին ոչնչացնելու, պատմության բնմահարթակից վերացնելու մարմաջով, զառանցանքով են տարված և՝ բուրքերը, և՝ ազերինները։ Կես հազարամյակ հարատևող այս երևույթը կոծկվում էր կոմունիստական վարչակարգի յոթ տասնամյակների տարիններին՝ պատմաբաններին հարկադրելով կեղծել իրողությունը, ցույց տալ, որ այդ կառավարությունները մեր եղբայրներն են եղեն։ **Ակնհայր է, որ Հայաստանի անկախությունից առաջ, հայկապես Մեծ եղեռնի պատմությանը նվիրված հայրենիքում սպեղծված ողջ գրականությանը պետք է վերաբերվել քննադադարար, շատ բեզզեր մերժելով, կորննելով ճշմարդացի փաստերին՝ նորովի շարադրել նոր և նորագույն պատմությունը։**

Առաջնորդվելով վերհիշյալ սկզբունքներով, սակայն, մնար չենք չգտել բուրքերի ու Թուրքիայի նման քննամանք սերմանել մեր և մեր հարկանների միջև։ Մեր նպատակն է եղել, կրկնում ենք, մեկ անգամ ևս ապացուցել ցեղասպանության գոյության փաստը, Թուրքիային հարկադրել ճանաչելու այդ դա-

Ժան իրողությունը, համաշխարհային հանրության արդարամիտ ճնշման ներքո վերանայել այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել են զենքի ուժով, ունեն հակահայկական ու հակամարդկային բռվանդակություն։ Պահանջում ենք փոխհագուցում, քայլ ոչ պատերազմի և ոչ էլ արյունահեղության, այլ խաղաղ արդարամիտ երկխոսության միջոցով միայն։

Մենք պատերազմին ու զոհերին դեմ ենք եղել, այսօր էլ շարունակում ենք երազել հարևան երկու ժողովուրդների միջև խաղաղության դրոշը պարզելուն, սակայն կուտակված խնդիրները լուծելուց հետո միայն, քանզի առանց դրանց այդ խաղաղությունը շատ պատիկ է կյանք ու փիլուն ամրություն կունենա։

Երկիատորյակը, հատկապես գրքի **երկրորդ** հրատարակությունը պատրաստելիս, ընթառաջելով քազում ընթերցողների արդարացի ցանկություններին, պետք է որ ճշմարտացի ու հստակ արտացոլվեր ցեղասպանության պատմության պարբերացումը։ Մեր կարծիքով, ճիշտ են այն պատմաբանները, հատկապես սփյուռքահայ այն հետազոտողները, որոնց դիտարկմանը՝ հայոց ցեղասպանությունը սկսվել է XIX հարյուրամյակի 90-ական թվականներից, բաժանվել է մեծ ու փոքր **երեք շրջափուլի** և ավարտվել 1922 թվականով միայն։

Գահակալության նախավերջին տասնամյակներին Աբրուլ Համիդ սուլթանը, օգտվելով մեծ տերությունների իրար միջև ունեցած, թշնամնքի հասնող հակամարտություններից, կարողացավ ոչնչացնել մայրաքաղաքում ու Արևմտյան Հայաստանում խարսխված շուրջ 300.000 անպաշտպան արևմտահայությանը։ Այն բացարձակ **ցեղասպանություն էր**, տարբերվելով մինչ այդ Թուրքիայում հարատևող, անընդհատական, քայլ մասնակի ջարդերից։ 1890-ականների հայկական ջարդերը Թուրքիայում մենք բնորոշել ենք իրեն Հայոց ցեղասպանության **առաջին շրջափուլ**։

Չնորանալով Ադանայի ողբերգությունը (1909), Հայ ժողովրդի ցեղասպանության **երկրորդ**, իիմնական շրջափուլն ընդգրկում է 1915-1918 թվականները, այսինքն այն քառամյակը, երբ երիտասարդ բուրբերը, պետական մակարդակով օգտագործելով Առաջին աշխարհամարտի ընձեռած հնարավորությունները, ծեռարձակ ոչնչացրեցին արդեմ մեկուկես միլիոն արևմտահայերի, իիմնովին հայազրկեցին **Արևմտյան Հայասպանը**։ Նրանք բռնագաղթեցրեցին մեկ ամրող ժողովուրդ, դիրացան նրա բնօրդանը հանդիսացող պատմական հայրենիքին։

Ցեղասպանության այս շրջափուլում տիրապետող ազգն ու իշխող կրոնն աշխարհին զարմացրեցին, որ դանակով թե քարով, թնդանոթով թե հրացանով ոչնչացրեցին սեփական հպատակներին, այսինքն՝ **սեփական ժողովրդին**, տեղահաննեցին հրաշքով փրկված փորբարձանակ մարդկանց, սպանեցին Հայոց գենոֆոննը, երեխաններին մղեցին դեպի իսլամի փարախը, կանանց և աղջիկների հետ վարվեցին անասնական անառակությամբ։ Միայն ոչնչացումը չեր այս շրջափուլի բնորոշ գիծը, այլ այն իրագործելու բարբարոսական ձևերն ու մեթոդները։

Այստեղ էր, որ երևաց, թե մարդու մարդու հետ ավելի զազանաբար է վարպետ, քան թե զազաններմ՝ իրար։ Զայրացկոտ մեր այս արտահայտություններն արդյունք են այն նյութերի ընթերցման, որոնք մեզ են քողել Մեծ եղեռնի ականատեսները, հատկապես օտար բորբականներն ու դիվանագետները։

Յեղասպանության ո՞չ պակաս ծանր ու ո՞չ պակաս ողբերգական **երրորդ շրջափուլն** իրականացվեց Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, ավելի կոնկրետ՝ 1919-1922 թվականներին: Հատկանշականն այն է, որ այդ տարիների պատմության մասին շատ քիչ է գրվել, նույնիսկ չի գրվել, քանզի խնդիրներն առնչվում էին Վ. Ի. Լենին, Խոսհի Ստալին – Մուստաֆա Քեմալ, Ֆյազին Կարաբեքիր փոխարարերություններին: Մոսկվան դրանք համարում էր վտանգավոր, այդ պատճառով էլ փաստաթղթերն ընդարձացնում էր արխիվային այնպիսի ֆոնդերում, որոնք, ունենալով «Совершенно секретно» մակագրություն, չեն տրամադրվում հետազոտողներին: Հակառակվողները կամ պատահականորեն հոսանքի դեմ գնացողները պատժվում էին «օրենքի խստությամբ», ընդհուպ մինչև կուսակցության շարքերից վտարումը կամ սիրիրյան սառնամանիք արտաքսվելը:

Հայաստանում քիչ թվով, քայլ և այնպիս եղան ճշմարիտ խոսք ասողներ, ենթատողերով արտահայտվողներ, որոնք հարկադրված վայր դրեցին ՍՍԿԿ անդամության տոմսը: Բարեբախտաբար, դրանց թիվը մեծ չէր:

Զանի որ հիմա արդեն բացվել են Երևանի, Մոսկվայի և Սանկտ Պետերբուրգի արխիվների **գաղղրնագրված ֆոնդերը**, պատմաբաններն արդեն կարող են ծանոթանալ մինչ այդ փականքի տակ դրված փաստաթղթերին, ուստի քիչ ավելի հանգամանորեն անդրադառնանք այս շրջափուլի պատմությանը, կատարելով հատկապես սիյուռքահայերից ստացված նամակների հեղինակների պահանջները մեզանից:

Առաջին աշխարհամարտն ավարտվեց գերմանա-բուրգական խմբավորման խայտառակ պարտությամբ, 1918 թ. օգոստոսի 30-ին: Թուրքական կողմի խնդրանքով զինադադարի բանակցությունները սկսվեցին Անտանտի տերությունների, հատկապես անգլիական հրամանատարության հետ և ավարտվեցին հոկտեմբերի վերջին:

Թուրք-Դաշնակիցների միջև ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին հոկտեմբերի 30-ին, հինգշաբթի օրվա ժամը 15-ից: Մինչ այդ թուրքերն ահ ու սարսափի մեջ էին: Նրանք կարծում էին, որ նախկինում գործած ծով մեղքերի համար Դաշնակիցների հաղթական բանակը կմտնի մայրաքաղաք և իրենց հետ կվարվի այնպես, ինչպես իրենք վարվեցին Բյուզանդական կայսրության հետ 1453 թ. մայիսի 26-29-ը: Դժբախտաբար, թե բարեբախտաբար, քրիստոնյա Եվրոպան մնաց իր բարձրության վրա, բարբարոսությանը պատասխանեց քաղաքակիրք եղանակով:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կատարվեց երկու կարևոր իրադարձություն: Նախ Լենինու կղզու **Մուդրոս** նախահանգստում անգլիական «Ազամեննոն» գրահանավի վրա ստորագրվեց թուրք-անգլիական զինադադարի պայմանագիրը, որը պատմության մեջ մտավ **Մուդրոսի զինադադար** անունով: Նույն օրն անգլիական հրամանատարությունը, սպատակարաշ ծիեր հեծած, քառատրոփ քայլերով անցավ Ստամբուլի (վերանվանված Կոստանդնուպոլսի) փողոցներով:

Փաստորեն Թուրքիայի համար պատերազմն ավարտվեց նախավերջին սուլթանի և երկրից ճողովրած երիտրուրբական շնագայլերի կարծածից ավելի

«թերք» տարբերակով: Լուցին թնդանոթները, սկսեցին գործի անցնել դիվանագետները՝ ձեռներին բռնած զծագրական դաժան գործիքները, որոնք առանց ծանր ու թերք անելու վերագծում, «վերադասավորում» էին պարտված երկրների, հատկապես Թուրքիայի քարտեզը: Նրանք այս դեպքում ելակետ ունեին ոչ թե անհրաժեշտությունն ու արդարամտությունը, այլ յուրաքանչյուրը յուրովի կանխամտածած սեփական շահերը, որոնք իրողության վերածելու ակնկալիքով էլ չորս տարի առաջ մտել էին այդ դժոխքի հորձանուտների մեջ:

ճարճատվելով կոտրվում էր թուրքական պետական մերենայի առանց այն էլ հնամենի մեխանիզմը, որը դարեր շարունակ այդքան վիշտ ու տառապանք էր պատճառել ոչ միայն հարևան բազում երկրներին, այլև այլահավատ սեփական ժողովուրդներին՝ **հայերին, հույներին, ասորիներին, եզդիներին**: Ի պատասխան այդ ամենի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի առաջավոր մարդիկ քուրք դեկավարությունից պահանջեցին դատել գոնե այդ տասնամյակի ցեղասպանության մասնակիցներին:

1919 թ. փետրվարին Մեհմետ Զ վերջին սուլթանի հրամանով սկսվեց հայկական ցեղասպանության մեղավորների դադարարությունը: Պրոցեսը դեկավարում էր գեներալ Մուստաֆա Նազըր փաշան: Ծուրջ հինգ ամսվա դատական նիստերից հետո, հուլիսի 5-ին, **բուրքական, կրկնում ենք, բուրքական զինվորական դադարանը, բուրք դադարավորների, դադարանի բուրք անդամների, բուրք դադարապաշտպանների մասնակցությամբ վճիռ կայացրեց:** Ըստ այդ որոշման՝ իրեն ցեղասպանության կազմակերպիչներ ու գլխավոր հանցագործներ, հեռակա կարգով **մահվան դադարարվեցին** ներքին գործերի մինիստր, ապա մեծ վեզիր Մեհմետ Թալեարին, ուազմական մինիստր Էնվերին, ծովային մինիստր Ջեմալին, երիտրուրքական կուսակցության գլխավոր քարտուղար դոկտոր Նազըրին և այլոց:

Այս որոշումը (որը բնագրով մենք հրատարակել ենք թուրքերենով լույս տեսած մեր մենագրության երկրորդ մասում) այլևս կասկած չի բռնում, որ ի տարբերություն այսօրվա «նոր թուրքերի», «հին թուրքերը» ժամանակին ընդունել են իրենց ծովացած մեղքերը, դատապարտել ցեղասպանության կազմակերպիչներին ու գլխավորներին՝ հրապարակայնորեն **ներողություն խնդրելով ողջ հայ ժողովրդից:**

- 2 -

1967 թվականին **Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գիտահրատարակչական խորհրդի (РИСՕ) որոշմամբ, պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ լույս աշխարհ եկավ «Արևմտահայերի սոցիալ-գննիենական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ.» վերտառությունը կրող մեր ծավալուն (672 էջ) մենագրությունը: Գիրքն իր տեսակի մեջ եզակի էր, դրա համար էլ ոչ միայն արժանացավ **համազգային ուշադրության**, այլև հիմք ծառայեց մեր դրկտորական դիսերտացիայի պաշտպանության համար:**

Ուշագրավն այն էր, որ ինչպես մինչ այդ, այնպես էլ մեր մյուս աշխատություն-